

Академик Б.Юнусалиев кыргыз тил илими үчүн ополтоодой эмгек сиңирип, кыргыз элине баалуу мурастарды, кайталангыс эмгектерди калтырып кетти. Мына ошолордун ичинен омонимдерге да өзгөчө токтолуп, алардын табиятын, түрлөрүн жана пайда болуу булактарын тастыктап, кыргыз тилинин лексикасына фундаменталдуу “Киргизская лексикология” аттуу эмгегин арнап калтырды. Ушул изилдөөсүндө омонимдерди тереңден изилдеп, башка түрк тилдери менен катар карап, көптөгөн маселелерди ачыктап кетти десек болот. Аталган маселени окумуштуу К.Дыйканов андан ары иликтөөгө алып, бул боюнча илимий-теориялык маселелерди чечмелеп берген жана кыргыз тилинин лексикасына байланыштуу эмгектеринде дайыма ушул теманы козгоп, жаңы китеп жазган сайын жаңы идеяларды ачыкка чыгарган.

Жыйынтыктап айтканда, окумуштуу К.Дыйканов омонимия маселеси боюнча бир катар жаңы илимий ачылыштарды жасап, кыргыз лексикасы үчүн чоң бир эмгек жазып калтырды десек болот. Омонимдердин табиятын изилдөөдө көп маанилүү сөздөр өтө чоң ролго ээ экендигин белгилеп, тилибизде өзгөчө кубулуштардын бар болгондугу тилде бөтөнчөлүктү, айырмачылыкты, өзгөчөлүктү туюнтуп турушу жакшы көрүнүш деп баамдайт. Жогоруда белгилегендей, окумуштуу омонимдерди бир гана кыргыз тилинде карабай, башка түрк тилдери менен кошо салыштырып, алардан болгон айырмачылыгын так, даана көрсөтө алган.

К.Дыйканов бир гана омонимдер же кыргыз тилинин лексикасын гана изилдебестен, тил илиминин бардык бөлүмдөрүнө кайрылып, мазмундуу илимий-иликтөөлөрүн жүргүзгөн. Ал бир канча окуу китептерин жазып, кыргыз тил илими үчүн ат көтөргүс эмгек жасап кетти десек болот. Окумуштуунун билими тереңдигин, изилдөө жүргүзүү методикасынын күчтүүлүгүн, ой жүгүртүүсүнүн кенендигин жана таланттуу педагог болгондугун калтырып кеткен баалуу мурастарынан сезип-туюуга болот...

Колдонулган адабияттар:

1. К.Дыйканов Кыргыз тилинин фонетикасы менен лексикасы боюнча методикалык колдонмо Ф.1988-ж.120б.
2. К.Дыйканов Кыргыз тилинин тарыхынан Б.2018-ж. 148б.
3. К.Дыйканов Кыргыз тили таблица түрүндө А.1989-ж. 394б.
4. Б.Юнусалиев Киргизская лексикология Ф.1959-ж.368б.
5. К.Дыйканов Кыргыз тилинин тарыхынан Ф.1980-ж. 156б.

УДК 80/81

Султаналиев И.

Ж. Баласагын атындагы КУУ

Султаналиев И.

КНУ им. Ж.Баласагына

Sultanaliyev I.

KNU im. J. Balasagina

**МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРКҮНҮН» КОТОРУЛУШ
МАСЕЛЕЛЕРИ**

**ВОПРОСЫ ПЕРЕВОДА «ДИВАНУ ЛУГАТИ-Т ТҮРК» МАХМУДА КАШГАРИ.
TRANSLATION ISSUES "DIVAN LUGAT-T TURK" MAHMUD KASHGARI**

Аннотация: Макала XI кылымдагы байыркы кыргыз жана түрк сөздөрүнүн окумуштуу котормочулар тарабынан ишке ашырылган ар түрдүү котормолоруна арналып, мында түрк тилдериндеги жана «Дивандагы»

Аннотация: Статья посвящена на разные переводы ученым переводчиком древне кыргызских и тюркских слов XI века, где сопоставляется сходство и различие значений слов тюркского языка а и «Дивана».

Annotation: The Article devoted to various translations of ancient Kyrgyz and Turkic words of XI century by translator scientist, who compares similarity and difference of Turkic language words and “Divan”

Негизги сөздөр: «Диван», тарых, тарыхый сөздөр, лексика, этнолексема, түрк тилдери, котормо.

Ключевые слова: «Диван», история, историзм, лексика, этнолексема, тюркские языки, перевод.

Key words: “Divan”, history, historism, vocabulary, etnoleksema, Turkic languages, translation

Атактуу аалым М.Кашгаринин энциклопедиялык маалыматтарды камтыган дүйнөгө таанымал сөздүгүн өз тилине которуу - кайсыл гана эл болбосун, сыймыктуу иш. Ошондуктан бул макалада “Түркий тилдер сөз жыйнагынын” кыргыз тилине которулушуна токтолуп, аны башка түрк тилдериндеги котормолору менен кыскача салыштырып көрөбүз.

2008-жылы биздин университеттеги К.К.Юдахиндин кабинетинен “Дивандын” 1915-17-жылдары Килисли Рифат Түркиядан чыгарган басма нускасын алып, кыргызчага которо баштадым. Ошол эле жылы проф.Т.Акматовго барып, чогуу которуу тууралуу сунушумду айтсам, которуп бүтүп калгандыгын айтты. Карасам, казакчасынан которуп жатыптыр. 2010-жылы КР УИАнын директору А.Акматалиев эмгекти которуу боюнча комиссия түзүп, бир эле мезгилде проф.Т.Токоев менен К.Кошмоковдор жана ф.и.д. И.Абдувалиев баш болгон биздин топ иштей баштадык. Мен ал кезде эки томун которуп бүтүп, үчүнчүсүн жарымдап калгам. Т.Токоев менден басма нусканы алып кетип, китептин сол жагына анын ксерокөчүрмөсүн, оң жагына окулушун жана кыргызча котормосун берип, 2011-2013-жылдары үч томдугун чыгарышты. Бул эң чоң эмгек эле, анын үстүнө, Т.Токоев китепке кеткен ири сумманы өзү каржылап чыгарды. Кийин ага которулбай калган 20дан ашык сөздүн тизмесин (сөздөрдү бирден санап чыккам) жана которуудан кеткен каталар боюнча байкоолорумду бердим. Алар бир катар оңдоп-түзөтүүлөрдөн кийин, экинчи жолу кайрадан басмадан чыгарышты. Биздин топко ф.и.д. И.Абдувалиев жетекчилик кылып, М.Толубаев үчөөбүз 1-томду бөлүшгүрүп алдык. И.Абдувалиев өзүнө бөлүнгөн сөздөрдөн сырткары, М.Кашгаринин кириш сөзүн которуп, түркологияда калыптанган транскрипцияны иштеп чыгып, бизге берди. Мен 1-томдон №1700-3241 чейинки сөздөрдү, 2-томдон №3242-3874 чейин котордум (З.Ауэзованын номерлөөсү боюнча). Мен котормо даяр болгондуктан, көчүргөнгө гана убакыт сарптадым да, 2010-жылдын 10-октябрында 1-томдун толук бүткөн вариантын бердим. Айтмамат Оморов “Дивандын” арабча жазылышын, латын тамгасындагы транскрипциясын, кыргызча котормосун криллица менен өзү жалгыз терип, бизге жөнөтүп турду. Биз бирибиз которуп бүткөн вариантты кайра И.Абдувалиев, М.Толубаев үчөөбүз тең карап, текшерип, тууралаган соң кайра Жалал-Абадга А.Оморовго жөнөтүп, ал акыркы вариантын оңдоп, редакциялап бүтүрүп жатты. Мында Айтмамат Оморов эбегейсиз эмгек

кылды. Анткени үч томду тең арабча, латынча, орусча шрифттерди улам бири-бирине которуп өзү жалгыз басып чыкты. Ошондуктан көп убакыт кетип, 1-2 том 2013-жылы басмадан чыкты. Китептин каржылоосун И.Абдувалиев көтөрдү, бирок мамлекеттен жардам болбогондуктан, аз санда чыкты. Өкмөттүн алдындагы илим жана билим берүү бөлүмдөрү жардам бермек түгүл, мындай зор эмгек жарык көрүп жатканын билишкен да жок. Авторлоруна оозеки болсо да ырахмат айтышкан жок. Мындай учурда айласыздан казакча котормосуна Президент Н.Назарбаевдин өзү баш сөз жазгандыгы, уйгурчасын Кытай өкмөтү сувенир түрүндө он миңдеген тираж менен чыгарышкандыгы эске түшөт экен. Ал аңгыча, жетекчибиз менен пикир келишпестиктен улам, А.Оморов 3-томду бизди кошпой, жалгыз өзү которуп, мурун жарык көргөн 1-2-томду кошуп туруп, үч томдукту Жалал-Абаддан өзүнчө чыгарып жиберди да, биргелешкен 3-том чыкпай калды. Мендеги 3-томдун котормосу кирбей калды, ошондуктан өзүмдүн оңдоп-түзөтүүлөрүмдү А.Оморовдун 3-томуна, китептин өзүнө жазып ага берип жибергем. Бирок биргелешкен котормобуздун 3-тому которулуп бүтсө да, терген киши жок чыкпай турат. Кандай болгон күндө да, “Дивандын” кыргыз тилине эки автордук топтун эки вариантта которулушу – бул кыргыз тил илими үчүн гана эмес, жалпы эле түркология илими үчүн эң чоң мааниге ээ. Анткени биз 2015-жылы жарыялаган “Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т түркүнүн» тили” аттуу монографиябызда белгилегендей, **“Түркий тилдер сөз жыйнагы” байыркы жана орто кылымдагы кыргыз тилинде жазылган деп ишенимдүү айтууга болот.** Мындай жыйынтыкка биз жөн гана келген жокпуз, сөздүк менен кыргыз тилин фонетикалык, лексикалык жактан салыштыруу, сөздүктөгү 31000 ден ашык сөздү кол менен эсептеп чыгып, 80% ке жакын типтүү окшошпуктарды табуу аркылуу келдик. Эгер башка түрк тилдүү окумуштуулар мындай жыйынтык менен макул болушпаса, анда эч кандай фактыга таянбай туруп, курулай сүйлөбөй, бизге окшоп эсептеп чыгып, өз тилдери менен (уйгур, казак, өзбек, түрк, азербайжан, ж.б.) салыштырып чыгышсын. Эгер азыркы кыргыз тилиндегидей фонетика-лексикалык, грамматикалык жактан 80% жакындык болсо, анда талашыбыз жок. Ал эми айрым орус же чет өлкөлүк түркологдордун уйгур тилинде жазылган дегени чындыкка дал келбейт. Мындай көз караш кыргыз тилин билбегендиктен же аны менен салыштырып көрбөгөндүктөн деп ойлойбуз. Сөзүбүз куру болбосун үчүн төмөндө “Дивандын” кыргыз жана түрк тилдериндеги котормолорунан бир нече мисал келтирели:

- **укрук** (№470) – 1. аркан (орус); 2. аркан (өзб., каз.); 3. кемент (түрк); 4. окрук (уйг.); 5. укурук (кырг.). **Укурук** – бул байыркы кыргыз сөзү. Кыргыздар укурукту жылкы кармоо үчүн бүгүн да колдонушат. Ал узун четин же ж.б. бекем жыгачтын башына илинген аркандан жасалат. Башка түрк тилдеринде бул буюмду билдирген сөз жок болгондуктан “арканын” гана которуп, жыгачын элес алышкан эмес.

- **сырт** (№1815) – **сырт** (кырг.). 1. З.Ауэзова толук которгон эмес, экинчи сүйлөмдөн баштап гана “Огузы называют ручей или речку сирт” (331-б.) деп которгон.

2. Өзбекче: “куйрук, дум, соч. Угузлар кичик тепа ва водийларга хам сырт дейдилар”(1т., 328-б.)

3. Уйгурча: “кыл, йал. Огузлар төпе ве адыр – жылгаларму “сырт” дейдү (261-б.) деп которушкан.

Биз “Арабча- кыргызча” сөздүктөн, араб тилин билген адистерден тактаганыбызда, төмөнкүдөй маанилери бар экен: 1) гиззия тилинде ар бир адырды (дөбөнү) жана 2)

кичинекей өрөөндү “сырт” деп аташкан. 3) кургап калган сай (капчыгай). Ал эми кыргыз тилинде “сырт” сөзү жайлоо, тоолуу өрөөн маанисинде бүгүнкү күндө да көп колдонулат.

- **түлек** (№2142) – **түлөк** (кырг.): “Ол кой түлегинде келди – Ал кой түлөгөндө келди” дегенди башка түрк тилдеринде жок болгондуктан, түркчө “кой кыркымында келди”, казакча “төл маалында келди” деп коюшкан.

- **көген** (№2358) – **көгөн** (кырг.): З.Ауэзова “ привяз для молодняка или коров на время дойки”, Б.Аталай “илмикли көстек” деп жакындатып которушса, өзбекче, казакча, уйгурчасында “козу, улак, жылкы байлоочу, тушоочу аркан, жип” маанисинде беришкен.

- **түрбик** (№ 2837) – кыргызча **түрпү** деп которсок болот. (Юд., КРС, 285-б.). Муну З.Ауэзова “наждак”, казакча “шамкы, жонгуч, егеу”, өзбекче “урок, чопки”, уйгурча “түрпик, чопса” деп которушкан.

- **тайагу** (№5493) – 1. стрела, стержень – жаанын жебеси, өзөк. (З.А., Т.Т.ж.б.)

2. тезак ва кесак парчалар (өзб., 3т.189-б.)

3. таш ва чалма (уйг., 820-б.)

4. таш ва тезек парчасы (түрк. 3т., 174-б.)

5. комочек земли, навоза (БТС., 527-б.).

Көрүнүп тургандай, З.Ауэзованын котормосу башкалардыкынан айырмаланып турат, Т.Токоевдердики андан айырмаланбайт. Кимисиники туура экендигин аныкташ үчүн көптөгөн иликтөөлөр керек. Менимче, “Байыркы түрк сөздүгүндөгү” которулушу туура.

- **көшиге** (№5500) – 1. легкая тень (З.А.)

2. зайыф гөлге, гөлгемси (түрк.)

3. сус көлеңги (уйг.)

4. (көшөгө) жеңил көлөкө.(кырг.)

5. небольшая, слабая тень (БТС., 319-б.). Мында, негизинен, бирдей которулса да, аздыр-көптүр айырма бар.

- **үлдүрүм** (№6583) – 1. парализованный человек (З.А.)

2. олдурум – одамнинг ўтирадиган ери (өзб.)

3. өлдрүм - өлдүм, өлөрмен, палеч (уйг., 997-б.)

4. олдрүм – көтүрүм, йаталак, отурум (түрк.)

Биздин оюбузча, бул сөз “олдур – отур” (БТС.,366-б.) сөзүнө зат атооч жасоочу –ым (-ум) мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалган, “д”чыл огуз тилине тиешелүү сөз, б.а. олдурум (огузча), олтур(кыргызча). Типологиялык түзүлүшү боюнча кыргыз тилиндеги “көтөрүм” сөзүнө окшош. “Көтөрүм” – бул ордунан көтөрүлө албаган, өйдө тура албаган мал же киши. Демек. “олдурум (олтурум) – олтура албаган, шал болгон адам. Жогорудагы котормолордун ичинен З.Ауэзова гана так которгон жана Б.Аталайдыкы жакындайт, калгандары караандабайт.

- **чыжды [чычты]** – чычты, чычып жиберди (өтмө мааниси), мындан келип чычаңдады сөзү жасалган (№ 3278). Йагырлыг ат чыжды – жоорлуу ат чычып жиберди, чычаңдады (жүктүн оордугунан – И.С.).

1. приседать, опускаться (З.А.)

2. пастланди,типирчилади (өзб.)

3. бел койды, жөн болды (уйг.)

4. йагыры олан ат, бинилмек истендигинде кожунду (түрк.)

5. шыжбалактады (каз.)

Албетте, көөнө түрк тилин азыркы түрк тилдерине которуу абдан оор жумуш. Бул өзгөчө ырларды которуудан көрүнөт. Биз алардын баарына токтолуп отурбай, бир гана мисал келтирели. М.Кашгари “түрк” сөзүнө берген мисалында төмөнкүдөй бир ырды келтирет:

Качан көрсө аны түрк,
Бузун анга аник айдачы.
Муңар тегир улуглук,
Мунда нару кеслинүр.

1. Өзбек тилинде ырдын мазмуну гана которулган: “Бир кишини мактаб айтади: агар уни турклар курса, “улуглик, яхшилик бу одамга ярашади ва шу билан тугайди” (1т.335-б.)

2. Түркчөсү: “Ону түрк бойлары гөрсө, бу адам ичин бүйүклүк ве улулук йарашыр ве улулук бунда кесилир” (1т., 352-б.)

3. Уйгурчасы: Качан уни түрк деп тонуса,
Халк уницга шуны айытаду.
Буницга улуглук тегидү,
Буницдин башкасыга ашмайду (268-б.)

4. Орусчасы: Восхваляя человека говорят: “Увидев его, в тюркских племенах скажут: в нем есть и слава, и величие, но после него они прервутся” (337-б.)

5. Кыргызчасы:
Түрк деп аны көргөндө(тааныса),
Элдер ага мындай дейт:
Улуулук буга жарашат,
Башкаларга жарашпайт (А.И.ж.б. 1т., 351-б.)

Кыргызча котормосу ырдын маанисине жана ритмине карай которулган. Эгер муну түп нускага жакындатып, сөзмө-сөз которсок, болжол менен, төмөнкүдөй болот:

Качан көрсө аны түрк,
Элдер ага анык айтуучу:
Буга тиер улуулук,
Мындан нары кесилер(үзүлөр).

Көрүнүп тургандай, сөзмө-сөз которгондо деле түп нуска кыргыз тилине өтө жакын, ырдагы 14 сөздөн “бузун” деген бир гана сөз азыр колдонулбайт. Ошон үчүн, орус тилин эске албаганда, түрк, өзбек тилдерине которуу кыйын болгондуктан, авторлор кара сөз түрүндө которушса керек.

Кыргыз тили менен бирдей жана ага жакын которулган сөздөр

“Дивандын” мурдакы түркчө, өзбекче, уйгурча, ж.б. котормолорунан айырмаланып, кыргызча котормосунда айрым сөздөрдүн мааниси такталды же түп нускага кыйла жакын, так эквивалентин бердик. Мунун себеби, “Диван” менен кыргыз тилинин фонетика-лексикалык жактан жакындыгы менен түшүндүрүлөт. Мисалга кайрылалы:

- огурды – омурду (№1003). Эр сөңүк огурды – Эр сөөктү омурду.

1. Түркчө: О, кемиги битишгирди ве айырды (1т. 178-б.).
2. Өзбекче (угурды): Одам сўнгатни бўлак – бўлак килиб айирди (1т., 188-б.).
3. Уйгурча: Адам сөңекни үге-үгесиден ажратып этти (146-б.).
4. Орусча: Человек вывернул и отделил кость (201-б.).

Кыргыз тилиндеги “омурду” деген сөз сөөктү бурап, толгогонду да, ажыратканды да билдирет.

-үшикледи – үшүттү (тоңдурду, селейтти) (№1606). Ол кейикни үшикледи – Ал кийикти үшүттү. Кеп кийикти музга камагандыгы тууралуу болуп жатат. Бул сөз башка түрк тилдерине төмөнкүдөй которулган:

Түркчө: О, гейиги үшүмүшкен йакалады.

Өзбекче: У кийикни тузокда совук еб турган вактида тутди.

Уйгурча: У кейикни үшшүп турган вактыда тутты.

Орусча: Он загнал лань и довел её до оцепенения на холоде.

Биздин оюбузча, орусчасы чындыкка жакын. Себеби кыргыздар кийикти тайган менен кубалатып, мөңгү, карга камап, үшүп кыймылдай албай калганда кармап алышкан. Ал эми башка котормолордо “үшүп турган убакта туткан” деп гана коюшкан.

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, башка түрк тилдеринде бул сөздүн эквиваленти жок болгондуктан, маанисин гана берүүгө аргасыз болушкан. Бир гана казак тилинде фонетикалык жактан жакын варианты кездешет. Ал эми кыргыз тилинде бул сөздүн **унгу формасы** өзгөрүлбөстөн сакталып калган. Мындай сөздөр, б.а. уңгусу азыркы кыргыз тилинде сакталып калган сөздөр “Дивандын” лексикасынын 80%га жакынын түзөт. Бул жөн гана дал келүү эмес. Демек, биздин оюбузча, айрым орус окумуштуулары (С.Е.Малов, В.В.Радловдун алгачкы пикирлери) “Дивандын” бүткүл лексикалык байлыгын эсептеп чыгып, азыркы жандуу кыргыз тили менен салыштырбагандыктан, “байыркы уйгур тилинде жазылган” деген жаңылыш тыянак чыгарып коюшкан.

Колдонулган адабияттар:

1. Махмуд бин эл -Хусейн бин Мухаммед эл-Кашгари “Китабу Диванул лугатит –Түрк”.- Хилафатул Исламле типографиясы, Түркия, 1917.
2. Махмуд Кошгорий “Девону лугат ит-түрк”. Ташкент, 1-3-тт.-1960-1963.-Өзбекчеге которгон Салих Муталлибов.
3. Махмуд Кашгари.Түркий тиллэр дивани.Уйгурча которгондор Ибрахим Мути, Имин Турсун,ж.б.1981-1983.
4. Махмуд Кашгари. Түрик сөздиги. Алма-Ата, 1-2т.-1997; 3т.-1998. Казакчага которгон Аскар Егеубаев.
5. Махмуд ал-Кашгари. Диван лугат ат-Түрк.Перевод З.-А.М.Ауэзовой.-Алматы “Дайк-Пресс” 2005.
6. Махмуд Кашкари.Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы).1-2-том.Которгондор АбдувалиевИ.,АхматовТ.,Оморов А.,Султаналиев И.,Толубаев М. – Бишкек, “Бийиктик”, 2013.
7. Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Диван лугат ит түркү» жана азыркы кыргыз тили. Бишкек, «Махprint», Бишкек, 2011.
8. Султаналиев И. Махмуд Кашгаринин «Дивану лугати-т түркүнүн» тили. Махprint», Бишкек, 2015.
9. Махмуд Кашгари “Түрк тилдеринин сөздүгү”,1-2-3т. Кыргызчага которгон Т.Токоев,К.Кошмоков. Бишкек, 2011-2013.
10. Divanü lügat-it-türk tercümesi. Besim Atalay. Türk Tarih Kurumu Basimevi. ANKARA – 1985